तक्वन् त्रि॰ तक–गतौ वनिप् । १गतिशीले "तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति" ऋ॰ १।६६।१ तक–सहने वनिप् । २चौरे च । "निम्रुच उषसस्तक्वीरिव" ऋ॰ १।१५१।५ "तक्वीः तक्वा स्तेनस्तस्य वीः गतिः" भा॰ ।

तक्ववी त्रि॰ तक्वानां चौराणाम् वीः । चोराणां गतौ । "भगमीट्टे तक्ववीये" ऋ॰ १।१३४।५। "तक्ववीये तस्कराणां यज्ञविघातिनामन्यत्र गमनाय" भा॰ छान्दस इयङ् दीर्घश्च ।

तक्ष कार्श्ये तनूकरणे (चाँचा छोला) व्यापारे वा भ्वा॰ पक्षे स्वा॰ प॰ सक॰ वेट् । तक्षति तक्ष्णोति तक्षन्ति तक्ष्णुवन्ति अतक्षीत् अताक्षीत् ततक्ष । तक्षिष्यति तक्ष्यति । तष्टा तक्षणम् तष्टः तक्ष्य तद्वा प्रकाष्ठतट् । "दारवाणाञ्च तक्षणम्" मनुः "चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति" ऋ॰।१।१६२।६ "बाह्या शकलमपतक्ष्णुवन्ति" शत॰ ब्रा॰ ३।७।१।८ ।

तक्ष त्वचो ग्रहणे संवरणे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् । तक्षति कायं वर्म्मणा योधा । अतक्षीत् ततक्ष ।

तक्ष पु॰ रामानुजस्य भरतस्य १पुत्रभेदे । "तक्षः पुष्कर इत्यास्तां भरतस्य महीपते !" भाग॰ ९।११।७ । "स (भरतः) तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः। अभिषेच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः" रघुः । २तन्नामके राजधानीभेदे च । तक्ष भावे घञ् ।३तनूकरणे कवचादि संवरणे ।"उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ" भा॰ स॰ २२ अ॰

तक्षक पु॰ तक्ष–ण्वुल् । १विश्वकर्मणि शब्दर॰ । २द्रुमभेदे हेमच॰। "सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते । उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (छुतार) ३सूत्रधारे कद्रुगर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ४नागभेदे "अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः" त्रि॰त॰। "काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः" हरिवं॰ ३अ॰ । "योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कृच्छ्रगतस्य ह । स्कन्धे मृतं समास्राक्षीत् पन्नगं राजकिल्बिषी । त पापमातसक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः । आशीविषस्तिग्मतेजा महाक्यबलचोदितः । सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम्" भा॰ आ॰ ४१ ।

तेन च परीक्षितोदंशनकथा भा॰आ॰ ४३अ॰ दृश्या यथा "अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरैरक्ष्यमाणं प्रयत्नतः । सूत उवाच । स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः । तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्य्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानपः फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्य्याणि गम्यतामित्युवाच तान् । गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु । अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत । विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु । यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः । ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ! । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् । सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम् । तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैनमन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । कृमिकं प्राहसत् तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेणान्ववेष्ट्यत । तस्मात् फलाद्विनिष्क्रम्य यद्राज्ञे विनिवेदितम् । वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः" अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम् "मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽत्ति मेषगते रवौ । अतिरोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति" ति॰ त॰ ।

तक्षकनागश्चेन्द्रस्य सखा खाण्डववनवासी अर्ज्जुनेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्कथा "निवृत्तेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतु समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहतस्तक्षको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ" भा॰ आ॰ २२८ अ॰। ५काष्ठादितक्षणकर्त्तृमात्रे त्रि॰ ।